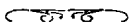

ԱՅԼԵՒԱՅԼԻՔ

ԳՈՐԾՍ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏՍ

Նախորդ գրութեանս մէջ, ուղղուած Քիննա-
դատներու, կը տրտնջէի՝ որ մեր հայ բանա-
ւէրք չհաճեցան իրենց խնամոտ քննութեան նիւթ
ընել իմ ծնծած հարցերը, հաստատելով կամ մեր-
ժելով տեսութիւններս: Եւ ահա Բազմավիպի
մէջ (ՅԼՍ.) յանկարծ նշմարեցի հրճուանք յո-
ղուածի մը վերնագիրը, Առաքելական քարո-
զարհներ Հայոց մէջ, ստորագրուած դարձեալ
Պատ. միաբանակցէս՝ Հ. Յ. Ազգերէ, և իսկոյն
մխրճեցայ անոր մէջ: Բայց ինչ յուսախաբու-
թիւն, երբ առաջին տողերուն մէջ տեսայ յայ-
տարարութիւն մը, — շատ աններդաշնակ փայ-
լուն վերնագրին հետ, — թէ դատաւոր նստի-
ր էր գործիս ու կը շարունակէր նստիլ՝ «առանց
բնաւ հետազոտուելիք նիւթին էութեան մէջ մըտ-
նելու և ապացոյցներու նկատմամբ արտայայ-
տուելու»: Եւ լոկ մասնացոյց կ'ուզէր լինել
կարծեցեալ «խաղիներու և անուշադրութեանց
ու հակասութեանց», որոնք բաւական կը հա-
մարուին վստահացնելու իւր բարեմտութիւնը՝
թէ աշխատութիւն «հեռի է բանասիրական
ժաշկանքի ու հեղինակութիւն մ'ըլլալէ»: Այս-
ինքն իւր սխալներէն «ապացոյցներու» մէջ
չգտնելուն և զանոնք յուժի տեսնելուն պատճա-
ռաւ՝ տկար կը գտնէ գործս: Հարտարապետ մը,
որ կը հաստատէ՝ թէ կայ տուն մը՝ կառուցուած
համեմատական հիմքերու վրայ, և եղեգով քերե-
լով անոր պատը, կը հետեցնէ՝ թէ այդ տունը
զուրկ է հաստատութենէ: Պատ. Հայրն ազով
կը հաւատէ՝ թէ յետ վերջին բացատրութեանցս՝
գործիս վրային դեռ չեմ յաշուած վերցնել լըրթ-
նութեան քողը: Տաղտուկ է ինձ վերադառնալ
անոնց, Բայց որովհետեւ կը պահանջէ, կը զի-
ջանիմ, զինք լաւագոյնս լուսաբանելու նպա-
տակով:

1. Եթերիայի վկայութեան մասին՝ թէ 396ին
Եղեգիտ մէջ տեսնել է Յիսուսի առ Ազգար թուղ-
թը, ըսած էի՝ թէ ուխտաւորը ցոյց կու տայ ա-
նոր զոյրդիւնը, բայց ոչ վաւերականութիւնը:
Նոյնպէս՝ թէ կը տեսնէ հոն նաև թովմայի հան-
գըտարանը, որ կայ իրապէս: Վերջին բացա-
տրութիւնս Պատ. Հայրն կը շփոթէ վաւերակա-
նութեան հետ, և կը զայնթաղի, «հակասու-
թիւն» գտնելով Եթերիայի տեսածներէն մին

ընդունելու և միւսը մերժելու մէջ: Բանի մը՝
որ կը ցուցուի, կը տեսնուի ու կը լոյսփռուի,
հասարակ աշխարհաբարով՝ իրապէս կայ կ'ը-
սենք, և չենք հասկնար՝ թէ նաև հարազատ է:
Այսպէս իսկ համարելով, միթէ պարտաւոր ենք
Եթերիայի բոլոր տեսածներուն նոյն արժէքն
ընծայել: Պատ. Հայրն երբ խառնէ մը մտնէ,
ամէն վաճառքի նոյն զի՛նը կու տայ՝ հակառա-
կան չերեւելու համար: Կամ երբ թովմայի նշխար-
ներն անվաւեր կը համարի և փրկչական նամա-
կը վաւերական, հակասութեան մէջ է արդեօք:
Եթէ այո, ինչո՞ւ ինձ չներածէն չզգուշացաւ ինք:
«Բաց աստի, կը յարէ Պատ. Հայրը, կարելի՞
է արդեօք վաւերականութեան խնդիր յարուցա-
նել գրութեան մը նկատմամբ՝ որուն սկզբնա-
գիրը տեսած ըլլալը կը յայտնէ Եթերիա»: Բայց
սա թովմայի նշխարներն ալ հարազատ կը դա-
ւանի, որուն տակայն ինք չի հաւատար: Յետոյ՝
Եթերիա տեսնէր էր արդեօք Յիսուսի որ և է սկզբ-
նագիր շարադրութիւնը, որպէս զի կարենար
հաստատել՝ առ Ազգար թղթի գրին հաւասարու-
թիւնն անոր հետ: «Փրկիչն մեր, — կ'ազդարա-
րէ ս. Հերոնիմոս Պատ. Հօրը, — գիրքոյ սեպ-
հական վարդապետութեան չէրող ոչ մի գիրս,
զոր ի բազում զառանցանս անկանոնականացն
ստեղծանեն» (Patr. Lat. 25, էջ 443), և որոց-
մէ էր ուրեմն այդ նամակն ալ:

2. Դէ Վիտի վկայութիւնը կոչել է՝ «ապա-
ցուցանելու համար» թէ Ազգար «նոյն ինքն
Եղեգիտ և Ոսրոյննաց թագաւորն է»: Բայց
որո՞շ գէ՛մ այդ ապացոյցը: Արդեօք Տակիտոսի հետ
զայն արաբագրի համարելս, — արդէն տակի-
տեան Այրար ձեռն ալ արաբերէն տիրար — ա-
ւագը կը յիշեցնէ, համաձայն խորենացոյն
նոյն անուան տուած «աւագ այր» մեկնութեան,
— կը հերքէ եղեսպացը թագաւոր լինելը: Հայոց
վրայ եւ Արշակունիքի չկայԻն՝ Ոսրոյննաց կըր-
նային նաև նաբազացիք լինել, և յոյն ու հռո-
մայեցի գրիչներէ շփոթուիլ Արաբաց հետ, ինչ-
պէս ըսաւ Դիւվալ: Բայց վերջապէս Ազգար Ե
ոչ հայ էր, և ոչ ժամանակակից և ազգակից
մերս Սանատրիոյ: Եւ եթէ քննադատս պա-
տաստ է տեսնելու «սխալ»ս, ինչո՞ւ այդքան
դանդաղ կը շարժի հակառակը ցուցնելու:

3. «Բանասիրական անճշդութեան ծանր թե-
րութիւն մը» կը համարի՝ Նիկեոսի վկայու-
թիւնն ըստ իմաստին կոչելու, և ոչ ըստ տառին,
ինչ որ առիթի տուաւ իրեն՝ Նիկեոսի ընդ-
լու մեր աշխարհին կցելու հրաշքը գործել, Բայց
մի օրէնքը կը ստիպէ՝ հեղինակ մ'ըստ տառին

կոչել միշտ Պատ. Հայրն եթէ շատ զբազած չլինէր մտազարգացիւնն որոնելու իմ քով, ինքն անոր վրայ չպիտի կոխեր, և պիտի տեսնէր՝ որ չակեբոսի մէջ չէր Նիկեփորի խօսքը. որով ոչ ինք պիտի սխալէր, և ոչ «ծանր թեւրութեան մը» մէջ տեսնէր զիս: Դարձեալ իմ խոստովանութիւնը՝ թէ Դիոնի վկայութիւնը Սահատրկոյ մասին՝ ուղղակի բնագրէն չէի կոչած, Պատ. Հօր «յարգանքը կը յաւելու» ինձ հանդէպ: Պարտական եմ նոյն մեծարանքը կրկին չափով փոխարինել իրեն, որ Դիոնի, Նիկեփորի և այլոց խօսքերուն տեղեկացաւ իմ գրքէս. և մաղթել՝ որ իւր առածները գէթ բնագրաց իմ մաստով կարգայ, ինչպէս ես կ'ընեմ:

4. Մեր պահանջած զոյգ առաքելոց և իւր սիրելեաց անմեղ դահիճ Սահատրուկն առաքելական շրջանէն դար մը վերջ ապրած ցուցնելս՝ անվիանդ փաստերով, հակառակ Պատ. Հօր ժառանգակից դաւանելուն, «այլ ևս զինքը չի հետաքրքրեր»: Վասն զի մոռնալու չենք՝ որ իւր զործը բառերու հետ է, ոչ պատմութեան, ինչպէս ըսաւ վերեւ: Կարելի է նաև՝ որ այդ «չհետաքրքրելը» համոզմանէն հրաժարելու յատուկ ձև մը լինի: Աշխարհիս վրայ լեզուները զանազան են:

5. «Աւելորդ կը համարի» անդրադառնալ նաև Սահատրուկի վկայութեան իմաստին, մինչ նոյնպէս չի համարիր պնդել ուրիշ կէտերու վրայ, ուր կը կարծէ որ և չափով իրաւունք մ'ունենալ: Պէտք է ուրեմն հետեցնենք՝ թէ աշխարհաւ մարիդի հոմանիշ մ'է չնկատարարուելուն:

6. Վերստին մէջտեղ կը քաշէ եղիշէի բացատրութիւնը, «Թաղէոս յարեկայ պատահէ» — Եւ այս անգամ կը հետեւի «տուած դասիս» — իւր բացատրութեամբ՝ — թէ հեղինակաց լեզուն պէտք է հականալ իրենց դարու իմաստով. կը հետեւի, բայց ոչ ըստ պատշաճի, որով կը յանգի անյաշնող հետեւութեանց: Այսպէս հապճեպով կը քաղէ ի դարեւ ու դիմաց կը դնէ օրինակներ տրեկիջիւն, որոնք հակառակ իւր փափաքին՝ բոլորն ալ իմ տեսակէտս կը հաստատեն. ահա թէ ինչպէս: Անոնց մէջ արեւելքն երկու իմաստ ունի, քաղաքական և աշխարհագրական: Փաղաքականութիւն՝ Պարսից պետութիւնն էր այն, հակադրութեամբ արեւմտիկը. որ էր հռոմէականը. և որոք երկուստեք կը զբաւէին ընդարձակ աշխարհներ ու նահանգներ: Այս իմաստով եղիշէն կը գրէ՝ թէ Հայք դեսպան կը յղեն «չերկիրն արեւմտից (առ Թէոփոս կայսր) ցուցանել զայս ամենայն խորհուրդ գշարիմաց քաղաքորին արեւելից» 8ազ-

կերտի (Տպ. 1893, 130): Սոյն նշանակութեամբ են նաև նոյն պատմչին որդիքն արեւելից, յիշխանէն արեւելից, յարձուգումն արեւելայց և այլն, որոց մէջ Պատ. Հայրն ինքնին կը խոստովանի թէ «միշտ Պարսկաստան կը հասկցուի»:

Աշխարհագրական իմաստով կը խօսի նոյն պատմիչը, յիշելով Հայոց առ Միհրենթոն նա, մակին մէջ անտարանի ծաւալումն «համատարած ընդ ամենայն երկիր... ոչ միայն ընդ արևմտս, այլ և ընդ արեւելս, այլ և ընդ հիւսիս և ընդ հարաւ», որոնք աշխարհածանօթ սահմաններ էին: Մոգպետը կ'ըսէր Հայոց՝ թէ «ուսումնը այդ», այսինքն քրիստոնէութիւնը, զոր Պատ. Հայրը «մոգական վարդապետութիւնը» կ'իմանայ, — ոչինչ, փոքրիկ մտադրադուրիւն մը, — Շապուհ օրով կը սկսի լեցնել «զամե» նայն երկիրն Պարսից, և ևս անգոր յարեւելս հասանել: Ի հարկէ. երկրագնդիս վրայ ամէն վայր ունի իւր սեպական արեւելք՝ միւս երեք կողմերով: Այս ալ հին և յայտնի սովորոտիք էր: Նոյն իմաստով՝ բիւզանդական կայսերութիւնն ալ ունէր իւր «սպարապետն արեւելից» կամ իրեն յատուկ արեւելակողման:

Հիմա չհարց հոս է. Թաղէոսի արեւելքը քաղաքականն էր թէ աշխարհագրականը: Զբոսի, և չէի կրնար ըսել՝ թէ եղիշէի անծանօթ էր այդ բառին աշխարհագրական իմաստը, որպէս զի օրինակներ տրուէին ինձ: Այլ՝ թէ Թաղէոսի օրինակին մէջ քաղաքական իմաստ ունէր, նաև նախելով Պարսկաստանը: Եւ այս անոր համար՝ որ Պարսից եկեղեցին ունէր Թաղէական քարոզութեան աւանդութիւնը, որ յայտնի էր նաև մերոց Ի դարուն. մինչդեռ հայկական աւանդութիւնը դեռ անծանօթ էր մեր քով, ուստի և եղիշէի, ինչպէս ցուցած եմ փաստերով: Պատ. Հայրը կը գգուշանայ մօտենալ եղիշէի արեւելք — Պարսկաստանի և ասոր աւանդութեան այս ստիպողական համադրութեան, որոյ դէմ հակառակելն ես ալ կը գտամ իրեն հետ՝ թէ դիւրին չէ: Եւ պիտի ըսեմ՝ թէ Հայաստան, մեր այդ փոքր ածուռ, ինչպէս Խորենացին կը սահմանէ, չէր կրնար բովեղաբան լեզուին մէջ՝ ոչ մեծածաւալ պարսկի պետութեան և ոչ ալ աշխարհիս չորրորդ կողման արեւելք անուամբ պերճանալ:

Ո՛չ, կը պատասխանէ Պատ. Հայրը. այլ նոյն ինքն եղիշէն՝ «միայն արեւելք կոչումը հոմանիշ և համագործ ճանցած է երբեմն Հայաստանի»: Եւ յառաջ կը բերէ երկու օրինակներ: Մին՝ թէ «ընդ մերոյ աշխարհին շարժման» և արեւմուտք

մեծապէս շարժեցան»։ ուր արեւմուտքի հա-
կադրուած մեր աշխարհը, կ'ըսէ, լուելայն ա-
րեւելք կը կոչուի։ Բայց եկ տես՝ որ այդ խօսքը
հայ պատմչին չէ, ինչպէս ինք կը կարծէ, այլ
մոզպիտին, որ կ'ականարէ Շապոյոյ յարուցած
կրօնական հալածանայ. որով անոր մեր աշ-
խարհը Պարսկաստանն է։ Հոս ալ մտադրադու-
թիւն մը, և ոչ թեթիւ։

Միև օրինակն է, դարձաւ Եղիշէն, թէ Թէո-
դոս «Հայոց աշխարհին» պատգամաւորներն ըն-
դունելով ու լսելով, «հոգ տանէր մեծաւ յօժա-
րութեամբ՝ զի մի եկեղեցիքն արեւելից (այսինքն
է Հայաստանի) յափշտակեցիքն յանձնէ հե-
թանոսացն»։ Փակագծի մեկնութիւնը Պատ. Զօրն է, որ զԵղիշէ թղթատեր ու չէ նշմարել
ցազկերտի ձեռնարկին ընդարձակութիւնը։ Մո-
զերուն անոր ներկայացուցած անդրանիկ առա-
ջարկն էր այս. «Ի մի օրէն դարձուցանեն զա-
մենայն ազգս և ազիկն՝ որ են ի տէրութեան
քում» (16)։ Այս նպատակաւ իւր քով հրաւիրեց
նա «ի Հայոց մեծաց զազատ և զազատորդի, և
յարբանի թանէ զոստանիկ մարդիկ. ըստ նմին
օրինակի և վրաց և յԱղուանից և յաշխարհէն
լփնաց, և որ այլ ևս ի կողմանց կողմանց հա-
րաւոյ՝ մերձ ի սահման Տաճկաստանի և ի Հո-
ռոմոց աշխարհն, և ի Նորդուաց և ի Գոլացն
և ի Եւրոպայիցն և յԱրեւմտեցիկ, որք էին ամե-
նեքան հաստացեալք ի մի կաթմուկի առա-
քելական եկեղեցի» (19)։ Նշոյն ինքն «ես ևս
հրաման յափշտակել զօրիստոնէից զինչ և զը-
ստացուածս՝ որք էին ի մէջ Պարսկաց աշխար-
հին» (23)։ Եւ օր մ'ալ «ես հրաման բարձր
բարբառով և ասէ. Ումենայն ազգ և չեղուք՝ որ
են ընդ իմով իշխանութեամբ, դադարեցնեն
յիւրբանիւիւր մուրա օրինացն» և այլն (32)։ և
«զեւթանոս ստիպալ արձանիւ յաւանկայն ազգս
հետադարձ» տանելու իւր հրամանը (33)։ Եւ
«անդէն ի ներքոյ պահ դրանն արգելոյր զբազ-
մութիւն այրուձիոյն Հայոց և վրաց և Աղուա-
նից, և զամենեկուն որ էին հաստացելոյ ի
սուրբ աշխարհաբան... և մեծաւ շարբարանօք և
պէտպէս տանջանօք վատթարելը զբազմութիւն ի նո-
ցանէ, և ստիպելու ուրանալ զվնասրիտն Աստուած»
(35)։ Ասպէս ուրեմն հալածանքն այդ արեւե-
լեան տէրութեան մարդը սահմանայ մէջ էր, և
հոն բնակող բոլոր քրիստոնէանց ցեղերն էին
«եկեղեցիքն արեւելից» որոց համար կը հոգար
Թէոդոս։ Ազոնց մասն էր 22 տարիներէ ի վեր
և Հայաստան, յետ կողոստանելու իւր թագա-
ւորութիւնը։ Բայց ազով չէր կրնար տրամա-

բանօրէն իւր հետ կապել Պարսից տէրութեան
յատուկ վարեմի յարեւելք անունը, զոր փառասոս
ալ Եղիշէն կանուս կը զատէր մեր աշխարհէն,
ըսելով՝ թէ Պարսից արքայն Ներսէն «ի կող-
մանց արեւելից» կու գայ տեւել և «յիւր վտա-
րել զահաւանս Հայաստան երկիրն» (Գ, Իա)։

Արեւելի վկայութիւն մ'ալ կը կոչուի Շահա-
պիվանու ժողովէն, ուր ժողովականք կ'իմացը-
նեն՝ թէ Կահնունը կը գնեն, որպէս զի գահունք
«մանաւանդ ի մէջ Տաւա թորգումայ և կողմանց
արեւելեայցս հաստատեցուց», որով ըստ Պատ.
Հօր «Բերեց աշխարհը կ'որակեն»։ Երկու գոյա-
կաններ կան հոգ, կ'ապուած իրարու հետ «և»
շաղկապով, որոյ պաշտօնն է՝ իմ գիտածն հա-
յերէնով՝ զօգել իրարու հետ անմասն բուեր,
ոչ հոմանշել՝ որոնք կը պահանջին կամ չաղ-
կապը։ Արդ՝ Տուն թորգումայ՝ յայտնի է իբր
Հայաստան. որով կողմանք արեւելեայցս զատ
է անորմէ, մեր աշխարհը չէ։ Ինչ է ուրեմն.
բնականապէս յարեւելքի կամ Պարսկաստանի մէջ
բնակող քրիստոնէայք, որոց հետ կը զօդէ և
զիմորոյը նաև զՀայո՝ իբր հպատակակից ու
կրօնակից միւս արեւելեայց, և որոց վրայ մեր
հայրապետութեան ի գործ դրած բարոյական
ազդեցութիւնը յայտնի է պատմութեան մէջ։
Գիտս ի Տիգրոն գտնուած պահուն եպիսկոպոս-
ներ ու երէցներ ձեռնադրած «քրիստոնէից կող-
մանց այնոցիկ» (Փարսք. 398)։

Կը կրկնեմ՝ թէ այդ շրջանին Հայաստան
հպատակ արեւելեան տէրութեան, ընդհանուր
յիշատակութեանց մէջ կրնար խառնուիլ միւս
արեւելեայց հետ։ Ասկայն յարեւելք չէր կրնար
փոքրանալ և ամփոփուիլ Հայաստանի մէջ։
Որով Թադէի քարոզած յարեւելք Պարսկաստան
էր, ոչ մեր երկիրը, որուն զԹադէոս վերագրող
հայ գրիւը՝ Գ դարուն՝ գիտեալ բաժնել կողմ
Պարսկաստանէն և ըսել, թէ «Նիսիսիային կող-
մանց ծագեաց աստղն վարսադիրտակ» Թադէոս
(Վիկյոն. Թարգ. 10)։

Կը յուսամ՝ որ Պատ. Հայրը գիտ սրբազրե-
լու համար գործած սխալներն ալ չպիտի վե-
րագրէ՝ նախնեաց խօսքերը «քաղելով» կոչե-
լուս, — զոր «զժբախտութիւն» մը կը նկատէ,
որպէս թէ բնագիրները փակած լինէի իւր առ-
ջն. — այլ այն հաւեւանցի սկնարկին՝ որով կը
վկայէ թէ նայել է յիշեալ տեղերուն, և որ ստա-
ցուածն է տարբեր արդիւնք չէր կրնար տալ։ Դա
իւր գոյք յօդուածներով կը հաստատէ թէ Հայոց
առաքելականութեան հարցին առջն կը գտնուի
այս առաջին անգամ, իմ աշխատութեանս առ-

թիւ, եւ անոր մասին տակաւին որոշ գաղափար
որ չէ կազմած, թէպէտ եւ իւր խօսելու ձեւ վրձ-
նակարէն է միշտ: Աղբարեւ մինչդեռ եղբիչի ա-
րեւելքին մէջ Հայաստանը կ'որոնէ պնդապէս,
զթաղէտ հոն գետեղելու համար, և «գուր աշ-
խատանք» կը համարէ «զթաղէտ Հայաստանի
առաքելութիւնէն գրեթէ», իսկոյն երկմտութեան
կը մատուցէ եղբիչի միւս վկայութեան առջև՝
որ «զԱղբարեւ ի կողմանս Ռիւսիոյ» քարո-
զիչ կը նշանակէ: Եւ կ'ընդունի և ինձմէ նա
կը պահանջէ ընդունիլ՝ թէ «կամ արեւելքն է
Հայաստան, և այն ատեն թաղէտս կը քարոզէ
հոն, և կամ Ռիւսիա է Հայաստան, և այն ա-
տեն Աղբարեւ է իւր առաքելը», որպէս թէ
քարոզութիւնն ապահով, և առաքելոյն ընտրու-
թիւնը միայն մնար: Եւ չի գտար՝ թէ ինք կը
գտնուի, և զեղբիչն եւ կը տանի իւր հետ, «ան-
խուտափելի հակասութեան մէջ»՝ յորում զիս կը
ղնէ, — որպէս թէ իմ գիւտս լինելը երկսայրա-
բանութիւնդ, — թէ՛ Թաղէտի արեւելքը վճռա-
կանօրէն կապելով մեր աշխարհին հետ, և թէ
հրաժարելով այդ գաղափարէն և Աղբրէի Ռիւ-
սիսայնոց մէջ որոնելով զՀայաստան: Միան-
գամայն կը խոտտանայ՝ — առանց հակասութեան
մէջ ընկնելու՝ — առաջիկայ յօդուածով եղեւիոյ
թովմայեան գերեզմանին մէջ ցուցնել մեզ «թա-
ղէտ առաքելոյ նշխարները»: Երթալք բարեւա-
ւորեալն այժմէն թաղէտի քարոզի լինելու և գերեզ-
ման Հայաստանէն, և բարի գալուստ Աղբրէի
մեր աշխարհը:

Ինչպէս կ'երևի, Պատ. Հայրը նիւթերու բար-
դութեան հանդէպ գտնուելու պահուն՝ կը ստի-
պուի փոփոխել իւր համոզումները պարբերու-
թենէ պարբերութիւն: Մաղթելով որ հասնի օր
մ'անոնց վերջնական ձևին, եւ կը կանխմը պըն-
դիլ՝ թէ եղբիչի արեւելքին պէս՝ Ռիւսիայի կող-
մանցն ալ կապ չունի Հայաստանի հետ: Մեր
աշխարհն եթէ հիւսիսային էր նկատմամբ Պարս-
կաստանի, ինքն ալ իւր հիւսիսն ունէր: Եթէ
կարենայինք Աղբրէի քարոզութիւնը մեր քով
իմանալ, այս պարագային եղբիչ տեղեկութիւնդ
պիտի առնուր աւանդութենէ մը, որ մեր միւս
մասնախազարաց եւ ծանօթ պիտի լինէր, և թա-
ղէտի վկայաբանութեան հեղինակն ու փաստոս
որ քան զինք կանուխ գրեցին, ինչպէս և յա-
ջորդները, փոխանակ Աղբրէի՝ պիտի չփարէին
Թաղէտի: Ուրեմն եղբիչի Ռիւսիայ պէտք է
փնտռէ Հայաստանէն վեր: Աղբիչն նա գրելով
անորաշարքը «ի կողմանս (և ոչ ի կողմանքս)
հիւսիսոյ», չի ստիպել մեր աշխարհն ալ անոնց

մէջ առնուլ: Եւ հայ մասնենազրին տեղեկութիւնդ
իսկապէս ուրիշ բան չէ, բայց փոխառութիւն եւ-
սեբիտէ, — ըստ իմաստին, ոչ ըստ տառին, —
որ կ'ըսէ՝ թէ «Աղբարեւ (քարոզեաց) ի Սկիւ-
րիս» (Գ, ա), և որոյ սահմանն ու կողմը կը ցու-
ցնէ մեզ Սարարոն, զրիւով այսպէս. «Չամնայն
զՌիւսիային ժողովուրդս՝ հին գրիքը Հեւեյայն
Սկիւրացիս և Կեղտուսկիւրացիս կարգացին»,
և ինք Սկիւթացոց բնավայրը կը նշանակէ կաս-
պից ծովուն վերեւ, տարածուած աջէն դէպ ի
ձախ (Սկիւ. ԺԱ, գ): Այս պատճառաւ ըստ երէցն
Պլինիոսի՝ նոյն ծովը կը կոչուի ու կը սահմա-
նուի նաեւ «Սկիւրական ովկիանոս ի Ռիւսիա»
(Ջ, Ժե): Ահաւասիկ եղբիչի հիւսիսային կող-
մանք. որով պէտք չկայ անհանգիստ ընել զԱ-
ղբարեւ ու մեր աշխարհը փոխադրել:

7. «Անապահ հնարուած հոգեբանական խոր-
հրածութիւն մը» կը դառնայ իմ մեկնութիւնս՝
Թաղէտի եղեսոական ու հայկական վախճանե-
րու համեմատութեան խնդրոյն մէջ, ուր կ'ու-
զուի՝ որ ես առաքելոյն բոլոր քարոզութիւններն
ու գոյութիւնը գլխովին հերքելու համար չարա-
դամ զրքիս մէջ վայրկեան մը մտոցած լինիմ
համոզումներս. և բացատրութեամբ՝ թէ «Եղեւ-
սիս կը պատմէ» անոր առաքելութիւնն ու մահն
իւր մէջ, եւ լինիմ պատմող և հաստատող: Աղ-
պէս լինելու է. վասն զի սխալ հասկնալը Պատ.
Հոր համար չէ բնաւ:

8. Գրած էի՝ թէ Բար Հեբրէոս «հայ աւան-
դութեան ազդեցութեան ներքեւ մեզ մասամբ մը
զոհացում տալու նպատակով, ըսաւ՝ թէ մեր
քարոզիչն է եղբի Աղբարեւ աշակերտն Ազգայ»: Պատ.
Հայրը կը չարունակէ իւր հակասութիւնը
տեսնել և հոս, ըսելով. «Իթէ կ'առնու զԱզգայ
հայ աւանդութեան, ինքը չի ճնարեր»: Եւ ես
հարկադրուած եմ աշխարհաբարն ալ մեկնել
իրեն. «Հայ աւանդութեան ազդեցութիւնը»
տրամաբանօրէն կը վերաբերի անոր անմիջապէս
յաջորդող իմաստին, որ է «զոհացում տալ մեզ».
և այս նպատակաւ կը շնորհէ զԱզգայ, որ կապ
չունի «աւանդութեան» հետ:

9. Բարթողոմէոսի բախտը կապուած կը մնայ
փաստորէն առաքելոց «բուն իմաստին» հասկա-
ցումէն, զոր Պատ. Հայրը կը թողու յառաջի-
կային: Պուցէ այժմ չունեցած նշանակութիւնն
ունենայ օր մը:

10. Քննադատս կը պնդէ՝ թէ գիշերային հըս-
կման սովորութեամբ «կիրան պտուր ուխտաւոր
ըր գողնալ ս. Բարթողոմէոսի մատուցը» և
տանիլ. «ինչ որ ես համարած եմ սխալմամբ

լոկ սպասումը մը տեսիլը տեսնելու»։ Աստիճան ինչ որ Պատ. Հայրը «սխալմամբ» չէ նշարած՝ թէ այդ անձը կը հսկէր՝ որպէս զի Աստուած «ցուցցի (որ հայերէն տեսիլը կը նշանակէ) գտեղին» ուր սուրբ նշխարքն իցեն»։ Եթէ պարտաւոր ենք հարցը քննել ոչ ըստ աղիկամի մեկնանքիս, այլ միջնադարեան ծանօթ չարադրութեան մէջ, ինչպէս բանասիրութիւնը կը պահանջէ, նշխարները գտնողը հասարակ գող մը չէ, այլ տոնելի սուրբ եպիսկոպոս մը (Մատթաւ), և կը գտնէ տեսիլան մը ձեռքով։ Այս պարագային՝ իմ «չտալիս» հարցումներս՝ առաքելական գերեզման և գիւտ յողս կը ցնդեցնեն։ Եւ եթէ նկատենք՝ որ բարթողիման քաղաքութեան ծանօթութիւնը չկար չէր մինչև ի դարու վերջերը, ինչպէս Նաստատած եմ փաստերով, որոց չի մտնեար քննադատ, հարցում մ'ալ կը ծագի՝ թէ ո՞վ ցոյց տուաւ 410ին այդ սուրբ կամ հասարակ նշխարագոյին՝ առաքելոյն թաղման վայրը։ հարցում՝ որոյ պատասխանը Պատ. Հորմէն կը սպասեմ։

11. «Խնդրէն չեղում մը» կ'ընեմ առջին անգամ որ իւր սխալ իմացումը ցոյց տամ։ Այսպիսի է մատնանշել իմ վերապահութիւնս Անաստասի տեսիլան նկատմամբ, զոր ինք չէր նշարած։ Եւ կ'անցնի հերքել իմ բացատրութիւնս՝ թէ նոյն կայսեր օրով «իրական է ս. Բարթողոմէոսի նշխարաց գոյութիւնը Յունաց քով», հարցնելով. «Ինչով իրական է այդ նշխարաց գոյութիւնը, եթէ ոչ Անաստասի ընծայումն տեսիլքին զօրութեամբ, որով ի դարս կը շինէ եկեղեցի մը, և հոն կը փոխադրէ զանոնք, առանց որոշել կարենալով՝ թէ ուսկից արդեօք կը հանուին այդ նշխարը»։ Գաղափարի չփոթութիւն կ'ալ հոս։ Կայսեր տեսիլը պատահէր է «ի քուն», որոյ երազ կամ յայտնութիւն լինելն անոր գիտնալու բանն է։ Բայց իրական է դարասի եկեղեցին, իրական են առաքելոյն նշխարները, որ ամենուր և պատմչին ալ աչքերուն առջև հոն կը փոխադրուին իրական կոշտ միայնակի տեսիլքի տեսիլքի մէջ։ Պատմիչը պարտաւոր չէր ըսելու՝ թէ ուսկից կը հանուին անոնք. որովհետեւ արդէն կային, և ինք անոնք գիւտին պատմութիւնը չ'ընէր, այլ փոխադրութեան։ Պատ. Հօր կը մնայ ցուցնել՝ թէ աղոթ անհարազատ էին։

Գալով Թեոդորոսի այդ վկայութիւնը յանուն Նիկեոսի կոչելուն, — որոց նոյնպէս ինքն էր ծանոթանայ, — կը հարցնէ. «Իրաւունք չունէ՞ք նք արդեօք անխտիր այդ երկու հեղինակներէն

մին կամ միւսը յիշատակելու, կամ միոյն աւելի քան միոսին նախադասութիւն տալու»։ Եւ որ «գաղափար» պէտք է տամ իրաւունք չունէր. վասն զի պատմութեան մէջ՝ դիպումս մը ժամանակակիցից վկայութիւնը չառ աւելի մեծ արժէք ունի՝ քան ութ դար վերջ (Թիֆլիս) կրօնողի մը. և նախադասութիւնն առաջնայն պէտք է տալ, ոչ երկրորդին։ Արդարացուն աւելի համոզիչ կը լինէր՝ դիմելով Պատ. Հայրին իրեն ընտանի մտազրադարեան, քան խոստափուկ ձեւերու։

12. Տեսնեք Թովմայի նշխարներն Եղեսիոյ մէջ, ըստ վկայութեան Եթերիայի։ Դիւնէնի մէկ հարցումն՝ «ուսկից եկած էին», կամ. «հերթածական հերթումը» բաւական կը լինի Պատ. Հօր՝ «եղեսիացեւ կիւծուպարտի աւանդութիւնը» համարելու զայն։ Ի՞նչքան մեղական հարցում, որոյ առջև ոչինչ կ'արժեն Եղեսիոյ ժամանակագրութեան և Տուրոնացւոյն վկայութիւնը՝ թէ անոնք հոն բերուած էին 394ին։ Արդի քննադատութիւնը բանասիրի մ'անուամբ կամ յայտնած տեսութեամբ չի գոհանար, այլ փաստեր կը պահանջէ, եւ Դիւնէնի հարցումը չափազանց աղքատիկ է՝ շրեւել համար Եղեսիոյ նշխարաց հարազատութիւնը, և իրականները նշմարելու անոր անձնութիւն տեղւոյ մը մէջ։ Հ. Յ. Ազգեր գտած կը կարծէ այդ տեղը, Հայաստան, հիմնուելով «Հայոց զօրաւոր ասանդարեան» վրայ, որ կը սկսի ու կ'աւարտի Ասորկան տեղեկութեան մէջ՝ թէ «վիճակեալ Հայոց և Թովմաս», և կը հերքուի՝ իւրմէ յառաջ Եղիշէն, և իւրմէ վերջ Կիրակոսէ, որոնք Հնդկաստանի քարոզիչ կը դնեն զայն՝ ուրիշ արեւմտեայ հետ Պատ. Հօր կը մնայ խնդրոյ լուծումը, ցուցնելով առաքելոյն նշխարաց պատմական բուն տեղն ի Հայոց, որոց մեր քով լինելուն այնքան վստահ է, և գէթ Թովմասով ապահովելու մեր առաքելականութիւնը։

13. Իրեն կը թողում նաև հաւատարմութեան հարցը, զոր Հ. Ալիւանի Միապական բաւական հին կը ցուցնէ, «Էջատարեոս առնուն առաքելոյ կամ նահատակի մը անձն կամ նշխարներէն» կը ծագի։ Այս կամերը սակայն իրարու հակադէմ արդիւնքներ կու տան. առաջ ինչոյ մ'անձը՝ Սիւնեաց աթոռն առաքելական կ'ընէ. իսկ լոկ Նիխարները, ինչպէս և նախապակի մ'անձը կամ Նիխարը՝ կը կապեն առաքելականութիւնը։ Միայն Պատ. Հայրը կրնայ ելնել իւր տեղեւած այս հակասութենէն, հարցը՝ նեղով նախ Սիւնեաց պատմչին՝ թէ իւր աթոռին

բոլոր իրական ու ցեղական պարծանաց մէջ ինչպէս մոռցեր է մեծագոյնը, անոր առաքելական կամ վկայական ծագումը՝ Թող ինձ չթողու այդ գործը. վասն զի ես դրապաշտ մարդ եմ, և երազներու ետեւ չեմ վազեր:

Փակկնք: Քննադատու իւր կրկին յօդուածներով՝ իմ կարծեցեալ «անճշգոյթ ինքներս» փորձեց ուղղել իւր իրական անճշգոյթ ինքներսով. և այդ կերպով միշտ աւելի ամրացուց իմ տեսութիւնս հակառակ ատաքելական քարոզութեան ի Հայս: Ինձ կը քնայ այժմ սպասել իւր երկիցս խոստացած հաւաստման՝ թէ նախ քան զլուսաւորիչ եղած է ի Հայս «քրիստոնէական քարոզչութիւն մը»։ Բացատրութիւն՝ որ իւր չափաւորութեամբ, որոյ դէմ ես չեմ հակառակած (գործս, 165), կը հեռանայ նախկին ապացուցանելիքէն՝ թէ «ստոյգ բանասիրութեան լու-

սոյն առջև ո՛րչափ փայլ ու հաստատարին ունին մեր եկեղեցւոյ հիմնարկութեան նուիրաւ կան ասանկութիւններ»։ Պիտի խնդրեմ միայն՝ որ Պատ. Հայրը խնայէ թէ՛ իրեն և թէ՛ ինձ՝ կարդալու բանասիրաց բռնիքները, որոնք վըճառական արժէք չունին քննադատութեան առջև, և փառստեղծ միայն զնէ իմ դրապաշտ մտքիս դիմաց:

Պիտի չպատասխանեմ Տիրայր Ե. Վ. Մարգարեանի, որ Միշակի մէջ (12 Յնս.) ջանաց ապացուցանել՝ թէ «Հայ. Եկեղեցւոյ առաքելականութեան» մասին կարելի է լրագրի մ'երեք սիւները լեցնել՝ առանց բան մ'ըսելու: Կը խոստովանիմ թէ բանասիրութեան լեզուով անկարող եմ բացատրել միւսեք նոյն վարդապետին, ինչպէս կանխաւ ալ առիթ տուա ինձ հաստատելու:

Միլամ

Հ. Վ. ՀԱՅՈՒՆԻ

ՎԱՆԻ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

(ՈՒՐԱՐՏՈՒ-URARTU)

(Շարունակութիւն, տես Բազմավէպ 1928, էջ 282)

Գ. ՄԱՍ. ԿՐՕՆԵ ԵՒ ՄԵԱՊԱՅՈՒՆ:

Խալտիս էր Պիանասի (Վան) գերագոյն Աստուածը, և բնակիչները անոր Ժողովուրդը և զաւակները կը հաւատային ըլլալ Բաբելական մշակոյթի ազդեցութեան տակ Խալտիս սկսաւ յարաբերել ուրիշ աստուածներու հետ, Արտինիսի արեւ աստուածին, և Թեփպասի. այսպէս Բաբելոնի նման երրորդութիւն մը կազմեցին: Թեփպաս կամ Թեփուպաս (Թեփուպ ըստ Հիթիթ յիւստակարաններու), հաւանաբար փոխ առնուած է և կը հաւատարի Ասորիքի Հաղադ-Րիմոնի: Հիթիթ կրօնքը շատ հիւրասէր էր, բաւ է որ օտար աստուածները ընդունէին Խալտիսի գերագոյնութիւնը, կը հիւրընկալուէին: Ասպէս, Իւթթա՝ Սայիս անուամբ ներկայացուած էր և Շա-միրամ անուան տակ կարեւոր դեր մը խաղաց վերջին Հայոց պատմութեան մէջ: Չոյզ Թագաւորները, իսպուրիներ և Մենեան, Վանէն երկու մղոն ազդի փորագրեցին երկար արձանագրութիւն մը Մհերի-դրան Ժայռին վրայ, որ կը պարունակէր սակը գոհաբերութեանց և նուիրատուութեանց որ պիտի կատարուէին Թագաւորութեան տարբեր աստուածներուն: Ասոնց մէջ

կան նաեւ ընկեռած երկրորդու աստուածներ, որոն անունները և ուրիշներ ալ, ինչպէս Տոււ-բաս, որոնք Թորք Ասիական քաղաքները կը ներկայացնէին: Նոյնպէս յիշուած են, Լուսին, Զուր և Երկիր աստուածները. որմէ կրնանք հետեցնել թէ գետերուն և աղբիւրներուն ալ պաշտամունք կը մատուցուէր: Խալտիական աստուածները՝ պէտք է ըսել Խալտիսի ընտանիքը՝ բազմաթիւ էին:

Նուիրատուութիւնք բնականաբար կը ներփառէին նաեւ գինին. որթը Հայաստանի մէջ բնիկ տունի էր, երկրին սուրբ ծառն էր. և Թագաւորաց կողմէ որթենիի տնկելու բացառիկ կրօնական արարողութիւն մը կը սեպուէր. բայց չ'երեւար հետքը Սուրբ քարին որ այնքան մեծ դեր մը խաղաց փոքր Ասիոյ կրօնից մէջ:

Տաճարները կը նմանէին Ասորականներուն. Խալտիսի տաճարին յառաջամասին մէջ պատհոն կերը դրուած է Մուսասիրի մէջ բարձրաքանակ գակին վրայ, Սագոնի Խորսապատի պալատին մէջ: Դրան իւրաքանչիւր կողմը նիզակ մը գծտեղուած է, ուղղաձիգ, սիւներուն առջեւ՝ որոնց տանիքը վեր կը բռնեն, և ուրիշ նիզակ մ'ալ